

*Prof. dr Tibor Varadi**

PRAVO, PRAVDA I RAZNI LJUDSKI ZANOSI

1. UVOD

Prema rečima francuskog pisca Gistava Flobera (*Gustave Flaubert*) „Pravo: ne zna se šta je to“ (*Droit: on ne sait pa ce que c'est*). Od tog duhovitog književnog opažanja mnogi pravници i filozofi su ipak otišli korak dalje. Mnogi su objasnili šta je pravo – i šta je pravda – ali ta objašnjenja nisu istovetna. Neka su objašnjenja mudrija od drugih, ali su ponekad razlike prouzrokovane različitim uglovima gledanja, a ne kvalitetom objašnjenja. Gledano iz jednog od mogućih uglova, pravo je ključni instrumenat ostvarivanja normalnosti. Putem prava ostvaruje se koordinacija ljudskih ponašanja, postuliraju se obrasci ponašanja koji ostavljaju prostor i drugim ljudima. Drugim rečima, omogućuje se društvo. Ako unutar tog društva pravila ponašanja omogućuju ne samo život već i ravnopravnost drugih ljudi, onda smo se približili pravdi.

Nije više sporno da je pravo potrebno – pa i neizbežno – da bi društvo funkcionisalo. U modernijim vremenima (mislim na vreme posle Drugog svetskog rata) u većini država nije više sporno ni to da pravne norme treba da ostvare i pravdu – i to za sve ljude – mada su konkretna rešenja često sporna i nesavršena. Postoje, međutim, i prepreke. U ovom kratkom tekstu posebno bih se osvrnuo na zanose, egzaltacije, prečvrsta ubeđenja. Oni mogu ponekad i da ostvare neočekivane pozitivne rezultate, ali, još češće, oni su instrumenat dekonstrukcije normalnosti. Naveo bih neke primere.

2. ZANOS SA ULICE

Počecu sa jednim slučajem iz svakodnevnice. U subotu, 22. juna 2013. godine ljudi su uzbuđeno čekali pred jednom radnjom u elegantnom delu

* Profesor *emeritus* na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti i Univerzitetu Emori u Atlanti, SAD; redovni član SANU, e-mail: varadyt@ceu.edu

Ovaj rad nastao je kao rezultat predavanja održanog 29. aprila 2015. na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. U jednom svom delu oslanja se na deo teksta Varadi, T., 2005, Upotreba ili zloupotreba prostora prava (ili kratak esej o naslovima zakona), *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti*, knj. 30.

Atlante koji se zove „Little Five Points“. Uzrok zanosu su bile specijalne patike sa imenom košarkaša Džejmisa Lebrona (*LeBron James*), koje su se u ograničenom broju prodavale za po 180 dolara po paru. Red se protezao do kraja ulice već oko 5.30 ujutro, iako se radnja otvara tek u 12 časova. Ljudi su čekali uzbuđeno, ali poštujući pravila. Znalo se da nema dovoljno patika da svako kupi, pravedno je bilo da šansu dobiju oni koji su pre stigli. Oni koji su stigli docnije, stali su na kraj reda. Ali neko nije. Jedan od docnije pristiglih je pokušao da se ugura napred. Navodno je bio i džeparoš, ali to nije izvesno. Oni koji su se bili držali pravila – i zauzimali mesta po redu pristizanja – bili su revoltirani. Jedan od poštovalaca reda je imao pri sebi i pištolj. Iskoračio je iz reda i ubio prekršioca. Odmah potom – da ne izgubi mesto – vratio se u red. Drugi se nisu ni pomakli.¹

Ovaj bizaran slučaj bi mogao da se uvrsti i među primere odanosti redu i pravilima. Ljudi žele da dođu do patika, znaju da neće biti dovoljno za svakoga, ali poštuju red. Stoje u redu, ali je to red zanesenjaka. Došli su u pola šest ujutro, iako se radnja otvara tek u podne, značaj mitskih patika je toliko narastao da prekriva druge vrednosti – pa i ljudskost. Odgovarajući na pitanje novinara, jedan od onih koji su čekali u redu (zvao se Dan Garsija) pokazao je razumevanje za čoveka koji je pucao (i ubio). „On je samo gledao svoja posla“ – rekao je Dan Garsija (*Garcia*). Slično su reagovali i drugi koji su pitani. Novinar takođe okleva. Počinioca zove „pucač“ (*shooter*), izbegavajući reč „ubica“. „*Shooter*“ je verovatno ipak bio kažnjen. No ostaje zapanjujuća činjenica koliko zanosu mogu da budu jači od osećanja za srazmere, pa i od razuma i normalnosti. A slični zanosu mogu da zarobe i vlast.

3. ZANOS VLASTI

Jedno od najvažnijih žarišta zanosu su ideologije – posebno kada je reč o ideologijama koje su u dobitničkom položaju; kada nismo suočeni sa zanosom ulice, već sa zanosom vlasti. Kada se danas postavi pitanje odnosa prava i ideologije, pravnici će se zauzeti za slobodu prava od ideologije. Neki to čine imajući u vidu ideologiju (recimo komunističku) koje uglavnom više nema, posebno ne u vladajućoj poziciji. Suprotstaviti se ideologiji na ovaj način je prilično lako, kao što je bilo lako marksistima u zemljama socijalizma sredinom dvadesetog veka da žestoko kritikuju kapitalizam iz doba Marksa. Postoje i mislioci koji pod ideologijom (koju kritikuju) ne podrazumevaju samo protivničku ideologiju

1 Događaj je opisan u više američkih novina. Možda najdetaljnije u *Atlanta Journal-Constitution* od 23. juna 2013.

već nastoje da sagledaju neke konstante izazova i pretnji koje u raznim društvima donose razni ideološki uticaji. Mnogi će opet stati na stranu prava naspram ideologije zato što je tako red i što to bolje zvuči. U svakom slučaju, osnovno opredeljenje (do kojeg se dolazi kroz promišljenu analizu ili bez nje) danas je prilično jasno: nezavisnost od ideologije je nešto ka čemu pravo treba da teži.

No odnos prava i ideologije je složeniji. Pre svega, nisu sve ideologije iste. Zatim, nije sporno da su pravni sistemi koji su nastajali tokom istorije imali idejne (i često religijske) korene. Profesor Berman govori o tome da se pravo uvek gradi na nekom „sistemu verovanja“ (*system of belief*).² Sistem verovanja i ideologije su srodne kategorije. Odnosu prava, s jedne strane, i ideja, ideologija, religija ili sistema verovanja, s druge strane, posvećene su mnoge knjige – i biće ih još mnogo.

Ono što ugrožava pravo i pravdu jesu hipertrofirane ideologije (i vere) koje stvaraju agitirana društva, društva u kojima prestaju sumnje, u kojima uverenja i simboli uverenja postaju oslonac svih odluka. U agitiranim društvima – bez obzira na ispravnost ili pogrešnost polaznog uverenja – parole i retorika postepeno preuzimaju prostor i ulogu mišljenja. Prema rečima savremenog kanadskog filozofa Džona Ralstona Sola (*John Ralston Saul*) „Retorika opisuje javno lice ideologije. Propaganda je prodaje. Oba su usmerena na normalizaciju neistinitog.“³ Ispitivanje položaja prava u agitiranim društvima je od značaja i zbog toga što se deformacije ne javljaju samo u intenzivnim modelima, tamo se samo lakše uočavaju.

3.1. PRAVDA KAO SUPROTNOST NEPRAVDI?

Pobornici pravde često padaju u zamku ako pogledom uprtim u nebo nepromišljeno slede tezu da je pravda suprotnost nepravdi. Gledajući spise u porodičnoj advokatskoj arhivi, vidim da su se za vreme nemačke okupacije, u mom rodnom gradu Zrenjaninu (i naravno, ne samo tamo), sva akta i spisi organa vlasti završavali jednom političkom/ideološkom parolom i znakom uzvika: HEIL HITLER! (odnosno „Živeo Hitler!“). Klicanje Hitleru se nije ograničilo samo na odluke koje su otelovljavale zlodela (recimo presuda kojom se neko osuđuje na smrt jer se suprotstavljao okupatoru, ili odluka kojom se neko lišava imovine samo zato što je Jevrejin), već i odluke koje nisu bile obeležene Hitlerovim ludilom (recimo presuda o razvodu braka zbog neverstva ili odluka o tome gde treba da se povuče ograda između dveju bašta koje pripadaju komšijama čiji spor nije bio

2 Berman, H. J., *Faith and Law in a Multicultural World*, deo knjige Juergensmeyer, M. (ed.), 2004, *Religion in Global Civil Society*, Oxford University Press, p. 47.

3 Saul, J. R., 1995, *The Unconscious Civilization*, p. 63.

obeležen istorijom). Savršeno je prirodno da se posle oslobođenja odbacuju pokličii Hitleru. Razumljiva je i želja da se sada krene u suprotnom pravcu. Mogao bih da nazovem tu želju i zanosom. Ali šta je suprotnost paroli „Heil Hitler“? Da li parola suprotne sadržine, ili pak stav da se više ne stavljaju političke parole na kraj odluke o razvodu braka (ili odbijanju zahteva za razvod).

Parola „Heil Hitler“ zamenjena je parolom „Smrt fašizmu, sloboda narodu!“ Verovatno bi zaokret bio mudriji – pa čak i radikalniji – kada se ne bi ostalo u svetu parola (gde se jedna nehumana parola zamenjuje drugom parolom suprotne sadržine, ali sličnog poleta), već kada bi se napustio pristup da se odluke vlasti završavaju parolama. Ali to nije pravac u kojem nosi zanos.

Bilo je i bolnijih primera više nadahnutog nego temeljnog traženja suprotnosti. Za vreme nemačke okupacije postojali su propisi po kojima se konfiskuje imovina Jevreja i Roma – samo zato što su Jevreji ili Romi. Bilo je i drugih primera arbitrarnog oduzimanja imovine. Ovi su propisi naravno prestali da važe nakon oslobođenja. Marš ka suprotnosti je doneo, međutim, i neke norme koje se ne mogu nazvati pravednim. U vreme kada rat još nije završen, ali je pobeda već na vidiku, 21. novembra 1944. godine Predsedništvo AVNOJ-a⁴ donosi odluku, po kojoj danom stupanja na snagu Odluke⁵ u državnu svojinu prelazi

„Sva imovina lica nemačkih narodnosti izuzev Nemaca koji su se borili u redovima Narodno oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije ili su podanici neutralnih država i nisu se neprijateljski držali za vreme okupacije“.

Dakle imovina banatskih Nemaca (koji su bili državljani Jugoslavije, a ne „neutralnih država“) bila je oduzeta, čak i ako ti Nemci nisu učinili ništa loše, čak i ako se „nisu neprijateljski držali za vreme okupacije“. Bilo je naravno vojvođanskih Nemaca koji su činili zlodela ili su pomagali u činjenju zlodela za vreme okupacije, ali je mnogo (verovatno najviše) bilo onih koji nisu činili nedela, niti su se priključili partizanima. I njihova je imovina oduzeta.

Odluka Predsedništva AVNOJ-a je dorađena i objavljena u obliku zakona 12. juna 1945. godine.⁶ Zakon takođe donosi Predsedništvo AVNOJ-a – tada kao „privremeni organ narodne vlasti“. Član 30. ovog zakona potvrđuje oduzimanje imovine lica nemačke narodnosti (uz ograde opisane u članu 2. odluke AVNOJ-a) i dodaje u članu 28(1) sledeću normu:

4 Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

5 Prema čl. 12. „Ova odluka stupa na snagu danom obnarodovanja“.

6 Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije, *Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije*, br. 40/45.

„Sreski narodni odbori dužni su najdalje u roku od 90 dana po donošenju ovog Zakona dostaviti narodnom sreskom sudu tačan popis nepokretne imovine onih ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja koji su u toku rata streljani, ubijeni, poginuli ili pobjegli, a kojima imovina ili uopšte nije bila konfiskovana jer se nije do nje moglo doći ili je bila konfiskovana samo pokretna imovina ili samo deo te imovine. U svim takvim slučajevima narodni sreski sud, bez obzira da li raspolaže ili ne presudom po kojoj su takva lica bila osuđena, smatraće presudu izvršnom u celini kao i u izricanju konfiskacije i formulisaće odluku o konfiskaciji celokupne imovine, pokretne i nepokretne, saobrazno ovom Zakonu i istu do kraja sprovesti i izvršiti prelaz konfiskovane imovine i upis prava države na konfiskovanu nepokretnu imovinu.“

Presuda dakle nije potrebna, oduzima se imovina i svih streljanih, ubijenih ili poginulih ustaša i možda-ustaša, četnika i možda-četnika, svih koji su činili (ili su možda činili) nedela, a nisu preživeli rat, ili nisu više prisutni. Pri tome ostaju van vidokruga naslednici, bez obzira na to da li se njima može nešto (dobro ili loše) pripisati.

Postoji više slojeva u kojima se traži pravda kao antipod. Verovatno je najpovršniji od tih slojeva površina koja je obeležena geslom: „Kako su oni nama, tako ćemo mi njima.“ Naravno, površnost je lakše videti iz docnije perspektive. Kada su patnje zbog nepravdi i užasa još sveže – prvi (površni) sloj je ne samo najvidljiviji već i najprivlačniji.

3.2. IDEOLOGIJA I POLITIKA NA PROSTORU PRAVA

Citiraću još jednog francuskog književnika koji je formulisao jednu duhovitu (i ironičnu) opasku o pravu. Prema rečima Pola Valerija (*Paul Valéry*): „Ne postoji vlast koja bi imala moć da poštuje pravo.“ (*Il n'est pas de gouvernement qui ait le pouvoir de respecter la loi.*) Valeri je verovatno imao u vidu da pravne norme postavljaju ograničenja koja ograničavaju i samu vlast. Ako se ljudi van vlasti ne pridržavaju ograničenja, njih će kazniti organi vlasti. Ali da li vlast ima takvu (moralnu) moć da sama poštuje ograničenja kada nema nikog jačeg da se o tome brine? Valeri misli da ne. No reči Valerija se mogu shvatiti i na drugi način. Moglo bi se reći da vlast ne samo da nema snagu da poštuje pravo (u smislu da se i sama pridržava pravnih normi) već ponekad nema ni moralne snage da pokaže respekt prema pravu. Umesto toga koristi pravo – i autoritet prava – kao jeftini ukras svojih interesa i ideoloških zanosa.

Ideološki zanosi ponekad uspevaju ne samo da obeleže pravne norme već i da uzurpiraju prostor prava. Uzeo bih kao ilustraciju jedan zakon koji je bio smatran izuzetno važnim u našoj ne tako dalekoj prošlosti. U doba postojanja SFRJ, verovatno nijedan zakon nije bio dobio toliki

politički publicitet kao Zakon o udruženom radu iz 1976. godine. Predmet je zaista bio zanimljiv, radilo se o nečem od historijskog značaja. Zakon je imao zadatak da pravno uobliči ideju samoupravljanja, te da koncipira status i funkcionisanje privrednih subjekata (organizacija udruženog rada). Reč je bila o originalnim idejama koje su izazvale interesovanje i među liberalnim misliocima u zapadnim zemljama. Ideja o demokratiji u neposrednom ljudskom okruženju dobijala je simpatije i bila je sinhrona sa idejom saodlučivanja u preduzećima koja se javljala u nekim zemljama Zapadne Evrope.⁷ Postavlja se pitanje da li je ta ideja uopšte ostvarljiva, posebno da li je ostvarljiva u zemlji u kojoj nedostaju neke opšte demokratske pretpostavke (kao što je, na primer, višepartijski sistem). Radilo se o zaista zanimljivom historijskom eksperimentu, čije je pravno uobličjenje predstavljalo ogroman izazov. Valjalo je formulisati norme praktično bez uzora, i to norme koje bi dale praktičan oblik ideji samoupravljanja, te koje bi odgovorile na brojna pitanja onih koji su iz različitih pobuda očekivali da vide o čemu je zapravo reč. Odgovor je izostao. Članovi i poglavlja Zakona o udruženom radu uglavnom ponavljaju i parafraziraju idejna opredeljenja umesto da nastoje da ih pretoče u pravne norme. Mislim da je tekst ZUR-a u značajnom delu zapravo zloupotreba prostora prava. U vreme donošenja ZUR-a, ideja samoupravljanja je bila nedodirljiva, sveta – te zbog toga nisu postojali uslovi da se shvati ozbiljno. Čovek se ne može ozbiljno suočiti s jednim problemom ako su sumnje isključene. Ideja saodlučivanja u neposrednoj okolini (na radnom mestu, u školi u svojstvu profesora, đaka ili roditelja, u kućnom savetu, u naselju, u SIZ-ovima) otvarala je mnoga pitanja. Da krenem od najprostijeg – valjalo je upitati koliko bi vremena bilo potrebno jednom prosečnom građaninu kada bi u svakoj sredini kojoj pripada zaista upražnjavao svoja samoupravljačka prava. Ali bi takvo pitanje nagovestilo sumnju – i bilo bi prema tome jeres. Nije bilo uputno ni postaviti pitanje gde se zapravo nalaze društveni dogovori u hijerarhiji normi, ili šta se događa ako razna usaglašavanja ostaju bez uspeha. Umesto da se jedna zaista originalna ideja pokuša pravno osmisliti (a time i proveriti), odredbe ZUR-a u značajnom delu zapravo nisu norme, već izjave vernosti kroz parole o samoupravljanju. Podsetimo se samo nekih odredaba koje zauzimaju prostor normi. Član 45. se bavi pitanjem sticanja dohotka. Evo šta kažu član 45. st. 1. i 2. ZUR-a:

„Dohodak je deo ukupnog proizvoda društva koji radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada stižu u novčanom vidu kao društveno priznanje rezultata svog i ukupnog društvenog rada, u uslovima socijalističke robne proizvodnje, a kojim radnici u osnovnoj organizaciji upravljaju na osnovu svog prava rada društvenim sredstvima.

7 Posebno je isticana paralela sa pravom radnika na saodlučivanje (*Mitbestimmung*) u Nemačkoj.

Radnici u osnovnoj organizaciji stižu dohodak zavisno od proizvodnosti tekućeg rada i uspešnosti upravljanja i privređivanja društvenim sredstvima kao svojim i društvenim minulim radom u osnovnoj organizaciji i u drugim oblicima udruživanja rada i sredstava, kao i od stalnog prilagođavanja proizvodnje i obavljanja druge delatnosti uslovima tržišta, potrebama društva i odnosima koje radnici samoupravno uređuju i o kojima odlučuju u okviru društveno-političkih zajednica.“

Eto na osnovu te formule se utvrđuje dohodak. Vredi li se pitati šta je tu hipoteza norme, šta je dispozicija i šta je sankcija? Moguće je, naravno, da se svi elementi pravne norme ne nađu baš u istom zakonskom članu, ali ovde se ne naziru nikakvi elementi norme. Umesto toga, na prostor normi se jednostavno ubacuje pregršt političkih opredeljenja, želja i parola.

Da navedem još jedan (od mnogih) primera. Prema članu 21. stav 2. ZUR-a:

„Organizacije udruženog rada i drugi učesnici na tržištu postupaju u skladu sa usvojenom ekonomskom politikom, i dužni su da ne remete stabilnost na tržištu i da ne nanose štetu drugim učesnicima na tržištu, potrošačima ili društvenoj zajednici u celini.“

Zamislivo je da se formulacije slične nekim elementima ove odredbe nađu i u uobičajenim zakonskim tekstovima, sa svrhom da se izraze neka načela koja bi pomogla pri interpretaciji normi. Ali unutar ZUR-a, to nije interpretativno načelo, to je norma. To nije jednostavno loša pravna norma. To je diskurs koji obesmišljava pravo kao disciplinu. Gubi se ona suština koja se bila formirala već u prvim poznatim pokušajima pravnog normiranja. Pogledajmo koliko je ZUR daleko od nomotehničke jasnoće recimo Hamurabijevog zakona donetog 2000. godine pre naše ere. Na primer, član 64. Hamurabijevog zakona kaže: *„Ako je neko svoju baštu dao vrtaru da je eksploatiše, vrtar će, dokle drži baštu, od prinosa bašte dva dela davati sopstveniku, a treći deo uzeće on.“* Ili, recimo, član 248: *„Ako neko uzme pod kiriju vola i slomi mu jedan rog, odseče rep ili povredi gubicu, daće u novcu jednu četvrtinu njegove vrednosti.“*⁸

Diskursom koji prevladava u ZUR-u napušta se jedna od veoma važnih funkcija prava a to je demistifikacija, odnosno suočavanje sa činjenicama. Političar može da obećava da će se doneti zakon o porezu na promet nekretnina koji neće nametati nerealne, nepravedne i previsoke terete. Pravna norma već treba da kaže da li će to biti porez od 2%, 5% ili 10%. Ne može se samo reći da će i vlasnik bašte i vrtlar postupati u skladu sa usvojenom ekonomskom politikom, da neće remetiti stabilnost tržišta, odnosno da će dohodak vrtlara zavisiti od proizvodnosti i uspešnosti tekućeg rada; norma treba da kaže koji deo ploda pripada vlasniku

8 Vid. prevod i komentar: Mirković, Č., 1925, *Zakonik Hamurabija*, Geca Kon.

bašte a koji vrtlaru. Ili, za razliku od političara, norme zakona o nasleđivanju ne mogu da kažu da će naslediti svi koji to zaslužuju, već treba da postave pravila o tome koji deo dobija preživeli bračni drug, koji je udeo dece, nasleđuju li vanbračna deca, ima li nužnog dela i ako ima, koliki je. Norme grade stvarnost kroz postavljanje prava i obaveza. Dobar deo ZUR-a jednostavno propušta da obavi ovu funkciju i ponavlja političke parole na prostoru koji pripada (ili bi trebalo da pripada) pravu. Iskaz o tome da radnici stiču dohodak „*zavisno od proizvodnosti tekućeg rada i uspešnosti upravljanja i privređivanja društvenim sredstvima [...]od stalnog prilagođavanja proizvodnje i obavljanja druge delatnosti uslovima tržišta [...]*“ zapravo je jedna retorički postulirana idila. Kaže se da treba da bude stvarno ono što smatramo da je lepo i dobro. Ali od retoričke idile neće postati stvarnost samim tim što se ona jednostavno smešta u prostor koji je predviđen za norme.

Postoje brojni primeri zloupotrebe prostora prava. Da navedem još jedan primer koji odražava socijalističke/komunističke zanose. U revolucionarnom zanosu koji stvara agitirano društvo, 11. novembra 1917. godine RSFSR donosi akt sa naslovom: „*О БОРЬБЕ СЪ БУРЖУАЗИЕЙ И ЕЯ АГЕНТАМИ, САБОТИРУЮЩИМИ ДЕЛО ПРОДОВОЛЬСТВИЯ АРМИИ И ПРЕПЯТСТВУЮЩИМИ ЗАКЛЮЧЕНИЮ МИРА*“ – odnosno: „*O BORBI SA BURŽOAZIJOM I NJENIM AGENTIMA KOJI SABOTIRAJU PROCES SNABDEVANJA ARMIIJE HRANOM I SPREČAVAJU POSTIZANJE MIRA*“. Zapanjuje potpuno odsustvo obzira prema pravu kao posebnoj disciplini. Parola se smešta na prostor prava bez prilagođavanja, bez ikakve sublimacije. Ovde nije više reč samo o tome da se diktira sadržaj koji bi valjalo pravno izraziti; ovde se zauzima i mesto pravnog izraza.

No zloupotreba prostora prava nije fenomen koji se ostvaruje samo u komunizmu. Američki Kongres je svega mesec i po dana nakon terorističkog napada na Njujork, na predlog ministra pravde Eškrofta (*Ashcroft*), doneo *USA PATRIOT ACT*. Ovom zakonu mnogi kritičari zameraju da žrtvuje neka građanska prava i slobode na oltaru borbe protiv terorizma. Što se samog naslova tiče, to je zapravo jedan akronim koji teži da bude na liniji u svakom pogledu: i po rečima iz čijih se prvih slova sastoji, i po spoju tih prvih slova. Puni naziv je: *UNITING and STRENGTHENING AMERICA by PROVIDING APPROPRIATE TOOLS REQUIRED to INTERCEPT and OBSTRUCT TERRORISM ACT of 2001*. U prevodu: „*ZAKON IZ 2001. g. O UJEDINJAVANJU I SNAŽENJU AMERIKE OBEZBEĐIVANJEM ODGOVARAJUĆIH INSTRUMENTATA POTREBNIH ZA PRESRETANJE I OMETANJE TERORIZMA*“. (Mislim da original nije manje rogovatan od prevoda.) Naravno, nije moguće bez znoja i bez nasilja nad stilom i smislom doći do akronima koji ima neke veze s predmetom zakona, a da se sve to još uklopi u reč „*patriot*“.

3.3. FRAGMENTI PRAVA U TVOREVINAMA ZANOSA I BEZUMLJA

U svojoj čuvenoj (ili zloglasnoj) *Zelenoj knjizi*⁹ Gadafi piše:

„Parlamentarizam je vlast u ime odsutnih.“

To bi mogla da bude i polazna tačka jedne kritičke analize stvarnog delovanja parlamentarne demokratije, ali je ta tvrdnja u Gadafijevom kontekstu zapravo pravdanje napuštanja parlamentarne demokratije.

Evo još jedne misli iz *Zelene knjige*:

„Zakon društva predstavlja večito bogatstvo koje ne pripada samo živi-ma. Iz ove činjenice jasno se vidi da je pisanje ustava i njegovo stavljanje na referendum samo jedna neozbiljna igra.“

Ta rečenica nastoji da relativizira vrednost ustava – da bi se time opravdala vlast iznad ustava. No pri tome, zanimljivo je, pravo (odnosno „zakon društva“) i dalje postulira kao pozitivan ideal.

Čak su i Hitlerovi teoretičari nastojali da u strukturu svojih monstruoznih zamisli ugrade i neke pozitivne konotacije prava i principa jednakosti. Hans Frank, Hitlerov ministar i pravni teoretičar, naglašava, na primer, da se nacionalsocijalistička ideja prava oslanja na ravnopravnost. Prema Hansu Franku, Hitlerova borba je borba da se nemačkom narodu vrati ravnopravnost koja je izgubljena nakon Prvog svetskog rata. On dodaje:

„Pravnu ideju koja produhovljava nacionalsocijalističku revoluciju, ja vidim u herojskoj pravnoj misli da se nemačkom narodu kroz borbu povrati i osigura ravnopravnost u zajednici svih nacija.“¹⁰

Egzaltirane ideologije mogu ne samo da isključe već i da obesmisle neke pravne principe, koristeći izraze – kao što je na primer „ravnopravnost“ – kao opravdanje svojih zanosa. U tom kontekstu dobija puni smisao misao Konfučija: „*Ako bih imao zadatak da vladam, počeo bih time da povratim smisao reči.*“

Kada je reč o kohabitaciji zanosa i pravnih principa, zanimljivi su i elementi (ili ostaci) pravne logike koji preživljavaju dekonstrukciju prava – ili se tek postepeno gube nakon što ekstremistička ideologija osvoji vlast. Poznati profesor uporednog prava Rudolf Šlesinger (*Schlesinger*) opisuje u svojim memoarima¹¹ čudne mešavine pravne logike i bezumlja

9 Knjiga je objavljena i na srpskom u formatu male brošure u izdanju Narodnog biroa Socijalističke narodne libijske džamahirije u Beogradu. Datuma nema, vidim da je tiraž 30.000 primeraka.

10 Frank, H., 1938, *Rechtsgrundlegung des nationalsozialistischen Führerstaates*, (2. izdanje), München, p. 16.

11 Schlesinger, R. B., 2000, *Memories*, Universita degli studi di Trento.

u prvim godinama nacističke vlasti u Nemačkoj. Godine 1933. Šlezinger radi kao advokatski pripravnik kod svog oca u Minhenu. Tada se donosi propis da ne-arijevci (pre svega Jevreji) ne mogu da budu sudije, niti mogu da budu članovi advokatske komore. Ostaju, međutim, dva izuzetka – mogu i dalje da budu članovi advokatske komore Jevreji koji su primljeni pre 25 godina, kao i oni koji su bili u vojnoj službi za vreme Prvog svetskog rata. Šlezingerov otac je bio član advokatske komore više od 25 godine, te je on mogao da ostane advokat, ali Rudolf Šlezinger, koji je tada već bio položio prvi deo pravosudnog ispita, nije mogao da polaže drugi deo. Bezumlje se širi, ali još uvek ostavlja prostora. Šlezinger piše da se tada okrenuo radu na doktoratu na Univerzitetu u Minhenu. Pisao je tezu o neloyalnoj konkurenciji, a mentor mu je poznati nemački profesor Miler-Ercbah (*Müller-Erzbach*). U to vreme, nacistička diskriminacija se i dalje širi, ali još uvek ostavlja prostor za pravne maneuvre. Miler Ercbah saznaje da ne-arijevci neće više moći da doktoriraju nakon letnjeg semestra (nakon jula) 1933. godine, pa poziva Šlezingera da pokuša da završi tezu pre toga. To nije lako, ali je moguće. Šlezinger je doktorirao jula 1933. godine.¹² Mnogi Jevreji tada već beže iz Nemačke. To je moguće, s tim da treba da plate „taksu bežanja“, koja iznosi 25% neto vrednosti njihove imovine. Opet bezumlje i nepravda, ali sa nekim ogradama. U Bavarskoj je 1. april 1933. godine deklarisan kao dan bojkota. Reč je o bojkotu jevrejskih radnji. No bojkot je 1933. godine važio samo za 1. april. Pošto nije mogao da polaže advokatski ispit, Šlezinger nije mogao da radi u očevoj kancelariji, ali je našao zaposlenje kao pravni savetnik u jednoj banci – o tome piše u svojim *Memoarima* pod naslovom „Savetnik u privatnoj banci u nacističkoj Nemačkoj“.¹³

Ili da uzmemo jedan drugi primer. Nakon jedva više od mesec dana od početka okupacije (22. maja 1941. godine), nacističke vlasti u Srbiji donose jednu zbirku uredaba.¹⁴ Rat traje, okupaciona vlast se tek formira, ali se uredbe u broju 5 *Lista uredaba* bave štamptom, pozorištima, bioskopima, te „kabaretima i varieteima“. U svim tim uredbama postoji gruba diskriminacija Jevreja i Cigana, ali su prisutne i pravne nijanse u kontekstu idejne egzaltacije. U pozorištima, bioskopima „kabaretima i varieteima“ ne mogu biti „ni namešteni ni uposleni“ Jevreji i Cigani, niti lica koja su u braku s Jevrejima i Ciganima. Ne smeju se prikazivati ni izvoditi dela jevrejskih autora i kompozitora – ali se ova zabrana ne proteže na Cigane, niti na lica u braku sa Jevrejima. Po paragrafu 2. Uredbe o štampi u Srbiji, urednik novina može biti lice samo ako „nije Jevrejin ili Ciganin, ili ako nije oženjen sa Jevrejkom ili Cigankom“. (Da li to znači da urednici mogu

12 *Ibid.*, pp. 44–47.

13 *Ibid.*, p. 51.

14 *List uredaba Vojnog zapovednika u Srbiji*, br. 5/41, Beograd, 22. maja 1941.

biti Jevrejke i Ciganke ili osobe udate za Jevreje ili Cigane? Ili je potpuno ispuštena iz vida opcija da i žensko lice bude urednik?) Diskriminatorna pravila o štampi se odnose samo na urednike, a ne i na „nameštene i uposlene“, kao što je to slučaj sa pozorištima, bioskopima „kabaretima i varieteima“. Svuda postoji cenzura, ali kada je reč o „kabaretima i varieteima“ ide se korak dalje, neki oblici obraćanja publici su sasvim isključeni. Prema paragrafu 4. Uredbe o kabaretima i varieteima „Svaka vrsta konferanse zabranjena je.“ Uredba daje i definiciju artista i artistkinja, precizirajući u paragrafu 10. da se ne smatraju artistkinjama „[...] *animir dame za zabavljanje gostiju itd. One neće dobijati artistske legitimacije.*“

Kada se zanosi ne izražavaju samo kroz vatrene govore na trgovima već se trpaju u okvire prava, rezultati su bizarni, ponekad i tužni (ili otužni). Sve je na vetrometini, ali vetar ne može prvim zamasima da odnese sve oslonce normalnosti. Norme se i dalje formulišu u paragrafima, ostavljaju se rokovi do stupanja na snagu, izražavaju se neke (logične ili nelogične) nijanse. Moguće je da ranije stečeni autoritet normi donosi i iskušenje za stvaraoce pravila u duhu zanosa. Novi igrači koji stupaju na poprište nomotehlike ne mogu da odole da ne pokupe neke predmete koje su ostavili oterani raniji akteri, a među stvarima ostavljenim na poprištu je i sujeta. Nameštenici zanosa – ili barem neki od njih – nalaze satisfakciju u tome da se ponašaju kao majstori nomotehlike, a to podrazumeva i klesanje nijansi. A možda zanos i ne primećuje sve pojavne oblike normalnosti, previše je usredsređen na cilj, te (privremeno, ili trajnije) ne dira sporedne ulice. Možda se objašnjenje za neobične spojeve zanosa i normalnosti može naći i u tome da je inercija na strani normalnosti, te dekonstrukcija traži vremena. Tražeći objašnjenje za zadržavanje fragmenata prava u sistemu bezumlja, ne treba zaboraviti ni interes i nastojanja onih koji žele da ustoliče bezumlje, te nastoje da novu tvorevinu obeleže nekim prihvaćenim i prepoznatljivim oznakama. Nije li bezumlje autentičnije ako se unutar njega povlače i pravne nijanse? Neki će možda naći objašnjenje svega u magičnoj reči „tranzicija“.

Moglo bi se reći da zaostali fragmenti prava u tvorevinama zanosa i bezumlja svedoče o vitalnosti prava, ali istovremeno ukazuju i na mogućnost njegovog obesmišljavanja.

4. JEDNA ZAKLJUČNA OPASKA

Primeri koje sam koristio u ovom tekstu su markantni – mogla bi se upotrebiti i reč „brutalni“. Pojave su lakše uočljive na markantnim primerima. Ali se tenzija između zanosa i normalnosti ne ograničava samo na brutalne primere u ratnim i prvim poratnim godinama. Olako percipiranje pravde kao antipoda nepravdi, težnja da se „naša“ ideologija ugura na

prostor prava, krijumčarenje plakata među norme i korišćenje normi kao plakata, stvaranje mozaika od fragmenata prava i bezumlja, sve su to postojeće opasnosti – delom i postojeće pojave – i u mirnodopskim društvima, pa i u stabilnim evropskim državama. Normalnost je cilj (ili jedan od ciljeva) prava i ona nikada nije konačan rezultat, već ostaje zadatak. Zanos se menjaju i ne možemo da tvrdimo da egzaltacija više nema i neće ih biti ako je nestao sa poprišta jedan prevaziđeni zanos. Da bi se obezbedilo normalno društvo, prilikom oblikovanja pravnih normi verovanje treba da bude uravnoteženo sumnjom i proverom kako verovanja tako i sumnji.

Dostavljeno Uredništvu: 16. januara 2020. godine

Prihvaćeno za objavljivanje: 22. maja 2020. godine